

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЧИННИКІВ
НА РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІTHE INFLUENCE OF SOCIAL AND POLITICAL FACTORS
ON THE DEVELOPMENT OF HISTORY EDUCATION IN UKRAINE

У статті акцентовано увагу на впливові суспільно-політичних чинників на розвиток історичної освіти в Україні. Розглянуто класифікації чинників впливу на освітній процес, що запропоновані вітчизняними науковцями, визначено природу цього впливу на освіту. Визначено й охарактеризовано суспільно-політичні чинники впливу на стратегію формування та розвитку історичної освіти України. Виокремлено дві групи чинників, а саме: суспільні (глобалізація, інтеграція, інформатизація) та політичні (державна політика в галузі освіти). Автором охарактеризовано сучасний стан історичної освіти у ракурсі євроінтеграції, міжнародної співпраці, міжнародної діяльності. Обґрунтовано, що важливим фактором позитивного впливу на покращення в царині історичної освіти в Україні є тісне міжнародне співробітництво і партнерська кооперація, зокрема, звертається увага на діяльність таких організацій, як Рада Європи, ЄВРО-КЛЮ, «Нова Доба». Звертається увага на важливість співробітництва України і Ради Європи у сфері історичної освіти, що заклало основи демократизації викладання історії в Україні та стало важливим кроком у напрямі наближення її до європейських стандартів. Стосовно інформатизації у контексті історичної освіти розглянуто відкриття для дослідників архівних фондосховищ і заборонених раніше історичних праць. Зокрема, дослідження, які були здійснені науковцями у цій галузі, дали змогу вийти на принципово новий рівень осмислення минулого України, його оцінки, що позначилося й на викладанні історії у закладах освіти. Зазначено, що успішність розбудови національної системи освіти значною мірою залежить від її законодавчого забезпечення, а саме впливу політичного чинника на функціонування освіти в Україні, адже від напряму державної політики в галузі освіти залежить реальний перехід у майбутньому до нової якості освіти. Зауважено, що на тепер в Україні сформована достатня нормативно-правова база щодо реалізації в системі вітчизняної освіти стратегічних завдань розвитку демократичного громадянства.

Ключові слова: освіта, історична освіта, суспільно-політичні чинники впливу, глоба-

лізація, інтеграція, міжнародне співробітництво, інформатизація, освітня політика держави.

The article focuses on the influence of socio-political factors on the development of historical education in Ukraine. The classification of factors influencing the educational process offered by the domestic scientists is considered, their influence on the educational process is confirmed, the nature of this influence on education is determined. Socio-political factors influencing the strategy of formation and development of historical education of Ukraine are defined and described. Selected groups of factors, namely: social (globalization, integration, informatization) and political (state policy and education). The author describes the current state of history education in terms of European integration, international cooperation, and international activities. It is substantiated, that close international cooperation and partnership cooperation, in particular, the activities of such organizations as the Council of Europe, EUROCLIO, "Nova Doba", are important factors of positive influence on improvement in the field of historical education in Ukraine. Attention is drawn to the importance of cooperation between Ukraine and the Council of Europe in the field of history education, which laid the foundations for the democratization of teaching history in Ukraine and has become an important step towards approximating it to European standards. It is noted, that the success of the development of the national education system depends largely on its legislative support, namely the influence of the political factor on the functioning of education in Ukraine. Indeed, the direction of state policy in the field of education depends on the real transition in the future to a new quality of education. It is noted that today in Ukraine there is a sufficient legal and regulatory framework for implementing the strategic tasks of the development of democratic citizenship in the system of national education.

Key words: education, history education, socio-political factors of influence, globalization, integration, international cooperation, informatization, educational policy of the state.

УДК [37:94(477)]:339.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-13-2-8>

Селищеза І.А.,

асистент кафедри всесвітньої історії
Криворізького державного
педагогічного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У будь-якій державі освіта – це основа прогресу суспільства, нації та держави, стратегічний ресурс поліпшення добробуту людей, зміцнення авторитету цієї держави. Усе, що відбувається в суспільстві, розвитку людської культури, її збереження і збагачення безпосередньо впливає на формування та здійснення освітньої політики, функціонування системи освіти в цілому. Поряд з державним і суспільним будівництвом відбувається і сталий розвиток системи освіти, яка трансформується і змінюється під впливом низки чинників, зокрема

політичних, економічних, культурних, духовно-ідеологічних, галузевих тощо. Зокрема, на особливу увагу заслуговує вплив суспільно-політичних чинників на розвиток галузі історичної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вплив чинників на розвиток і формування системи освіти України розглядався І. Іванюк (освітня політика), Є. Красняковим, Н. Шульгою (державна політика в галузі освіти України), О. Мезенцевою (міжнародні чинники) тощо. Питання державної політики України у галузі історичної освіти порушувалося вченим-істориком О. Томаченком.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Реформування змісту історичної освіти, що здійснюється в Україні у рамках гармонізації її освітньої системи з європейськими стандартами, зумовлена прагненням нашої держави інтегруватися до європейського освітнього простору. Вітчизняною наукою накопичено певний досвід аналізу розвитку освітньої галузі в Україні та чинників, які безпосередньо впливають на цей процес. Науковий інтерес дослідників викликали переважно чинники впливу на освіту України загалом. Проте залишається чимало питань, які вимагають подальшого конкретного і всебічного дослідження. Зокрема, привертає увагу недостатність дослідження суспільно-політичних чинників на розвиток історичної освіти в Україні, які сприяють змінам у сфері законодавчого забезпечення української освітньої політики й позитивно позначаються на його ефективності. Саме тому є потреба у ґрунтовному висвітленні цього питання.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі освітологічного контексту поняття «суспільно-політичні чинники», розкритті змісту законодавчого супроводу й визначенні чинників, які впливають на ефективність історичної освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасному суспільству притаманні швидкі і глибокі зміни, зумовлені глобалізаційними процесами. Освіта стає основою прогресу суспільства, нації та держави, стратегічним ресурсом зміцнення її авторитету й конкурентоспроможності на міжнародній арені.

Зазвичай освітня політика залежить від державної політики. У цілому освіта розглядається як пріоритетна сфера, однак економічні, фінансові, адміністративні та інші мотиви домінують над освітніми цілями. Тому, як зазначає дослідниця І. Іванюк, «тим, хто робить освітню політику, слід зважати та контролювати події, що відбуваються у політичних сферах» [3, с. 8]. Але вітчизняний науковець Є. Красняков наголошує на тому, що в процесі формування й упровадження державної політики в галузі освіти слід враховувати зовнішні і внутрішні, об'єктивні і суб'єктивні чинники, характер їх впливу на систему освіти. Зокрема, серед них автор виокремлює *політичні* (конкретні політичні дії та ситуації), *економічні* (стан економіки держави, її фінансової системи), *соціально-психологічні та етичні* (загальний морально-психологічний клімат у суспільстві), *культурні та духовно-ідеологічні*, (стан культури в державі), *екологічні* (стан довкілля), *демографічні* (характер народжуваності, типовий склад сімей), *галузеві* (стан і тенденції змін системи освіти в державі й світі, нові ідеї, концепції) та *інституціональні* (наявність розгалуженої мережі спеціалізованих соціальних інститутів) чинники, які сприяють формуванню державної політики в галузі освіти [4].

Вчена О. Мезенцева, розглянувши підходи до класифікації чинників впливу на процеси формування та здійснення державної політики в галузі освіти з позиції зовнішніх щодо держави процесів, визначила низку міжнародних чинників розвитку освіти в Україні, а саме: *політичні* (курс зовнішньої й внутрішньої політики держави в процесах інтеграції в Європейське співтовариство; створення чинних законодавчих актів та правових норм відповідно до міжнародних правових актів); *економічні* (залучення іноземних фондів і грантів, стипендіальних та інвестиційних програм, спонсорство в освіті, фінансова підтримка інституціонального партнерства тощо); *соціально-психологічні та етичні* (галузеві, інституціональні, демографічні, екологічні) [5].

Привертає увагу й запропонована українською дослідницею О. Карпюк класифікація чинників, які безпосередньо впливають на ринок освітніх послуг. Учена пропонує класифікувати чинники у такий спосіб: 1) за *рівнем впливу людини* (суб'єктивні чинники: демографічний, політико-правовий, соціально-психологічний, інфраструктура та кон'юнктура ринку, соціально-економічні; об'єктивні чинники: природно-географічний; регіональний розвиток, розвиток ринкових відносин та підприємництва, інновації, науково-технічний прогрес, інтернаціоналізація та глобалізація освіти); 2) за *рівнем впливу на ринок освітніх послуг* (зовнішні чинники: інтернаціоналізація освіти, глобалізація в контексті економіки, технологій та соціокультурного середовища, науково-технічний прогрес; внутрішні чинники: соціально-економічний розвиток країни, розвиток інновацій, ринкових відносин, регіональний розвиток, демографічний, інфраструктура, політичний, природно-географічний); 3) за *характером впливу* (позитивні; негативні); 4) за *функціональною ознакою* (соціально-економічний, політико-правовий, соціально-психологічний чинники; глобалізація та інтернаціоналізація, демографічний чинник та регіональний розвиток; інновації; розвиток ринкових відносин) [цит. за 10].

Приєднуємося до думки значного загалу вчених (Є. Красняков, О. Мезенцева, Н. Шульга та ін.), які, аналізуючи у своїх наукових роботах фактори впливу на розвиток освіти в Україні, особливу увагу приділяють саме класифікації української дослідниці О. Карпюк.

Отже, розглянувши запропоновані класифікації, зауважимо, що освітня політика України формується здебільшого під впливом та з урахуванням політичного, економічного та соціально-психологічних чинників. Але у руслі зазначеної проблематики більш детально розглянемо суспільно-політичні чинники та їх вплив на історичну освіту.

Натепер історична освіта в Україні переживає період парадигмальної трансформації у бік

толерантності до культурних відмінностей, що відповідає загальним європейським тенденціям. Ці трансформації відбивають ті зміни, які беруть свій початок із кінця 90-х рр. XX ст., коли багато європейських країн перебували в стані перехідного періоду в результаті глобальних демократичних змін, коли розпочалося фактичне переосмислення багатьох понять, зокрема, й історичної долі Європи.

Виконуючи важливу роль у процесі інтеграції суспільства, маючи на меті створення сприятливих умов для розвитку особистості у процесі формування активної громадянської позиції й почуття відповідальності у суспільстві, історична освіта наповнюється особливим сенсом. Тож, реагуючи на потреби сьогодення, у процесі формування змісту та завдань історичної освіти слід звертати увагу на вплив суспільних факторів, серед яких виокремлюються сучасні чинники: глобалізація, інтеграція, інформатизація тощо.

Процеси *глобалізації* невід'ємно впливають на освітню політику, адже прискорення процесів глобалізації в економіці та політиці висувають нові вимоги до структури та якості освіти. Слід зазначити, що поряд з певним ризиком ці процеси дають реальний шанс нашій країні посісти гідне місце на новому етапі цивілізації, спираючись на науку, освіту та інноваційні технології. Стає дедалі помітніше, що перебіг та характер освітніх реформ у різних країнах стають усе більш схожими, тобто спостерігається всесвітня тенденція процесів реформування.

Науковець І. Іванюк зазначає, що глобалізація впливає на освіту різними шляхами. Зокрема, на думку вченої, глобалізація *спричиняє зміни на ринку праці* (розрив між прибутками кваліфікованих і некваліфікованих робітників призводить до збільшення кількості тих, хто прагне отримати вищу кваліфікацію, університетський диплом і продовжувати навчання упродовж життя); *вимагає від освітньої системи додаткових ресурсів* (кваліфіковані робітники приваблюють іноземний капітал і надають країні переваги у пошуку потенційних інвесторів); *порушує проблеми децентралізації та приватизації освіти* (вони вважаються найефективнішими зі стратегій забезпечення якості та гнучкості); *вимагає міжнародних вимірювань і оцінювань систем освіти* (міжнародні стандарти – один з наслідків зростаючої потреби у якісній освіті); *прискорює розвиток інформаційних технологій* (дає змогу створювати глобальну освітню мережу) [3, с. 80–81].

О. Войналович глобальну освіту визначає як один з напрямів розвитку сучасної педагогічної теорії та практики, яка передбачає підготовку людини до життя в умовах сучасного світу. Науковець зауважує, що «глобалізація освіти неможлива без вивчення проблеми впровадження в освіту й

освітній процес сучасних форм і методів навчання на основі досягнень комп'ютерної техніки й комунікаційних технологій у зв'язку зі зростаючою глобалізацією всіх сфер життя суспільства, зокрема педагогічної науки й практики» [1].

Сучасні процеси глобалізації сприяють посиленню процесів *інтеграції* світового освітнього простору, який стає дедалі відкритішим для міжкультурних контактів та міжнародної співпраці. Як наслідок курсу внутрішньої та зовнішньої політики України на інтеграцію в європейське співтовариство стало підписання угоди між Україною та ЄС і його державами-членами, де зазначено, що «Повною мірою поважаючи обов'язки Сторін щодо змісту навчання та організації освітніх систем, а також їхнє культурне та мовне розмаїття, Сторони сприяють розвитку співробітництва в галузі освіти, навчання та молодіжної політики з метою покращення взаєморозуміння, активізації міжкультурного діалогу та посилення знань щодо відповідних культур» (Гл. 23, ст. 430). Сторони зобов'язуються активізувати співробітництво в галузі вищої освіти, професійно-технічної освіти, середньої освіти, дистанційного навчання та освіти протягом життя [9].

Прагнення України інтегруватися до європейського освітнього простору сформувало потребу у реформуванні освіти, що здійснюється в рамках гармонізації її освітньої системи згідно з європейськими стандартами. На це спрямоване також співробітництво в культурно-гуманітарній сфері з міжнародними організаціями. Важливим фактором позитивного впливу на покращення в царині історичної освіти в Україні є тісне міжнародне співробітництво й партнерська кооперація. Беручи до уваги важливість такої співпраці, вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на діяльності таких організацій, як Рада Європи, ЄВРОКЛЮ, «Нова Доба».

Співпраця з Радою Європи у галузі освіти оформилася в окремий напрям політики європейської інтеграції України. Одним із напрямів роботи Ради Європи з моменту її створення була історія й викладання історії. Зокрема, актуальність питання співробітництва посилилася у зв'язку із запровадженням у школах окремого курсу «Історія України» (початок 90-х рр. XX ст.), адже плюралізм думок призвів до тривалого протиборства різних концепцій, що суттєво уповільнило процес нормативного забезпечення історичної освіти. У відповідності до цього і враховуючи курс на європейську інтеграцію та реалії полікультурного суспільства, Україна виявила зацікавленість до вивчення досвіду Ради Європи з питань оновлення історичної освіти й долучилася до європейських ініціатив.

Багато уваги саме співробітництву України з питань історичної освіти у контексті політики європейської інтеграції приділила в своєму дослідженні вітчизняний науковець Н. Захарова. Авторка звер-

тає увагу на важливість діяльності Ради Європи у цьому напрямі. Зокрема, вона зазначає, що починаючи з 1949 р. Рада Європи здійснила чималий обсяг роботи з удосконалення викладання історії (реформування всіх елементів системи історичної освіти: зміст навчальних програм, система підготовки викладачів історії, видання нових підручників тощо). Головними принципами цієї діяльності Н. Захарова називає: «заборону використання викладання історії як інструмента пропаганди, заборону висловлювань і положень, що проголошують будь-яку нетерпимість та упередження, заборону фальсифікацій, неправдивого представлення та замовчування історичних фактів» [2, с. 13].

За підтримки Ради Європи відбувалися відповідні заходи з питань реформування викладання історії (національні, регіональні семінари, зустрічі експертів). Вони присвячені різним проблемам розвитку сучасної історичної освіти, як-от: нові методи та підходи до викладання історії ХХ ст., методологія підготовки викладачів історії, створення нових підручників з історії, висвітлення ролі особистості в історії, освітні стандарти і навчальні програми з історії. Семінари були частиною великих проєктів, спрямованих на демократизацію суспільства та сприяння розвитку громадянських інститутів в Україні [2, с. 8–9]. Варто наголосити на важливому значенні в галузі міжкультурного діалогу й викладання та навчання історії Рекомендацій: «Про викладання історії в ХХІ ст. в Європі» (Rec (2001) 15); «Про Міжкультурний діалог і образ іншого у викладанні історії» (CM/Rec (2011) 6; «Про викладання історії в конфліктних і постконфліктних зонах (Рекомендація 1 880 (2009)). Отже, діяльність Ради Європи з питань реформування історичної освіти фактично є інструментом популяризації цінностей демократичного суспільства у Європі через вивчення історії.

Не менш велике значення має діяльність інспірованої Радою Європи Європейської асоціації викладачів історії (EUROCLIO) (1992 р.). Вона виступає посередником між співтовариством викладачів історії у Європі та міжурядовими організаціями (Рада Європи, ЄС, ЮНЕСКО, національні владні структури). Зокрема, Директор асоціації С. Стегерс у майбутньому бачить EUROCLIO як глобальну спільноту експертів у царині історичної освіти, де вони знайдуть підтримку, можливість обміну ідеями, дослідженням, практичними знаннями [12].

Варто наголосити на активній взаємодії вчителів практично всіх областей України, які організувалися у громадську організацію – Всеукраїнську асоціацію викладачів історії, суспільствознавства та суспільних дисциплін «Нова Доба». Мета Асоціації – сприяння демократизації суспільного життя в Україні засобами історичної, громадянської та суспільствознавчої освіти. Серед широкого спектра напрямів її

діяльності зауважимо на важливих з позиції нашої проблеми, а саме: сприяння педагогам, науковцям, що працюють у галузі історичної й громадянської освіти, виховання молоді, в отриманні інформаційної, науково-методичної та організаційної допомоги; координація діяльності членів Асоціації у питаннях розробки найактуальніших проблем історичної, громадянської та суспільствознавчої освіти та виховання; участь в організації вивчення та поширення педагогічного досвіду, обміну новими педагогічними ідеями; організація вивчення та поширення зарубіжного та вітчизняного досвіду у галузі освіти, обміну новими педагогічними ідеями; сприяння процесам міжрегіональної та європейської інтеграції української молоді тощо [6].

Отже, важливим фактором позитивного впливу на покращення в царині історичної освіти в Україні є тісне міжнародне співробітництво і партнерська кооперація. Унаслідок діяльності таких організацій, як Рада Європи, ЄВРОКЛІО, «Нова Доба», реалізуються програми міжнародних обмінів, відбувається підготовка вітчизняних кадрів, активізується мобільність та академічна міграція в освіті, обміни між інституціями педагогічними кадрами тощо. Зокрема, Програма ЄС «Еразмус+» за напрямом «Міжнародна кредитна мобільність» для українських закладів вищої освіти відкриває широкі можливості співпраці з університетами Європи задля організації взаємного обміну студентами та працівниками.

Ще одним із пріоритетних напрямів розвитку освіти є **інформатизація**, а саме впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, які забезпечують удосконалення освітнього процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві. Інформатизація у контексті історичної освіти – це перш за все процес, пов'язаний з відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше історичних праць. У відповідності до цього активізується діяльність академічних наукових установ історичного профілю. (Координатором створення наукової історії України виступив Інститут історії України НАН України (директор – академік НАН України В. Смолій)). Дослідження, здійснені науковими працівниками установ соціогуманітарного профілю, дали змогу вийти на принципово новий рівень концептуального осмислення минулого України. Було видано фундаментальні збірники документів, серед яких – книги про голодомори (1921–23 рр., 1932–33 рр., 1946–47 рр.), «Енциклопедія історії України» (10 томів) тощо. Побачили світ видання, присвячені іншим замовчуваним або фальсифікованим подіям національної історії (документи та матеріали, що стосувалися діяльності Української Центральної Ради, Директорії УНР тощо) [11, с. 67–69].

Але, поза будь-яким сумнівом, успішність розбудови національної системи освіти значною мірою залежить від її законодавчого забезпечення, тобто впливу **політичного чинника** на функціонування освіти в Україні. Адже від напряму державної політики в галузі освіти залежить реальний перехід до нової якості освіти, запровадження інноваційних технологій навчання, приведення у відповідність до європейських стандартів наукового та науково-методичного забезпечення всіх ланок освіти тощо. Натепер в Україні сформована достатня нормативно-правова база щодо реалізації в системі вітчизняної освіти стратегічних завдань розвитку демократичного громадянства. Серед важливих державних документів у цьому напрямі слід назвати: Національну доктрину розвитку освіти у XXI столітті (2002 р.), Державний стандарт базової і повної середньої освіти (2011 р.), Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.), Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (2016 р.) тощо. Зокрема, у Національній доктрині розвитку освіти (2002 р.) та Національній стратегії розвитку освіти в Україні (2013 р.) окреслено формування національних та загальнолюдських цінностей як один із пріоритетів державної освітньої політики. Звертається увага на те, що система освіти має забезпечувати збереження й продовження української культурно-історичної традиції, шанобливе ставлення до українських національних святинь, історії, утверджувати українську національну ідею. Акцентується увага на тому, що вона має забезпечувати формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу й до європейської цивілізації [7; 8].

Висновки. На підставі проведеного аналізу варто відзначити, що під час розробки та реалізації державної політики в галузі історичної освіти важливо брати до уваги об'єктивно-суб'єктивні, внутрішньо-зовнішні чинники, характер їхнього впливу на систему освіти. Зокрема, слід зважати на тенденції та перспективи розвитку освіти, потреби суспільства, держави в освіті та освічених громадянах. Освітня державна політика має ґрунтуватися на вітчизняному досвіді освітньо-педагогічної діяльності з урахуванням досягнень в освітній сфері міжнародного співтовариства.

Вартими уваги є насамперед нормативно-правові акти Ради Європи та інших інституцій ЄС, які визначають пріоритети розвитку історичної освіти, містять пропозиції щодо методики навчання історії, які спрямовані на подальшу демократизацію освіти й дотримання принципів історизму й уникання фальшувань і маніпуляцій фактами історії.

Вважаємо, що перспективним напрямом дослідження є подальше вивчення впливу суспільно-політичних чинників на розвиток історичної освіти в Україні. Поряд із цим слід звернути увагу на інші чинники, які впливають на розвиток історичної освіти, зокрема соціальні, гуманітарні, культурологічні тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Войналович О. Глобалізація і розвиток сучасної освіти в Україні. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6932/1/Voynalovyuch.pdf>
2. Захарова Н. С. Співробітництво України і Ради Європи у сфері реформування історичної освіти у 1995–2005 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2010. 22 с.
3. Іванюк І.В. Освітня політика : навчальний посібник. Київ, 2006. 226 с.
4. Красняков Є. Чинники впливу на процеси формування та здійснення державної політики в галузі освіти. *Віче*. 2011. № 2. С. 21–26.
5. Мезенцева О. Міжнародні чинники розвитку загальної середньої освіти в Україні. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 4. С. 18–26.
6. Нова Доба. URL: <http://www.novadoba.com>
7. Національна доктрина розвитку освіти України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
8. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
10. Шульга Н. Законодавче забезпечення і чинники, що впливають на стан сучасної освітньої політики в Україні. URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-1-34.pdf>.
11. Томаченко О. Політика України у галузі шкільної історичної науки (1991–2009 рр.) : дис. ... канд. істор. наук. : 07.00.01. Луцьк, 2015. 285 с.
12. European Association of History Educators. URL: <https://www.euroclio.eu>.